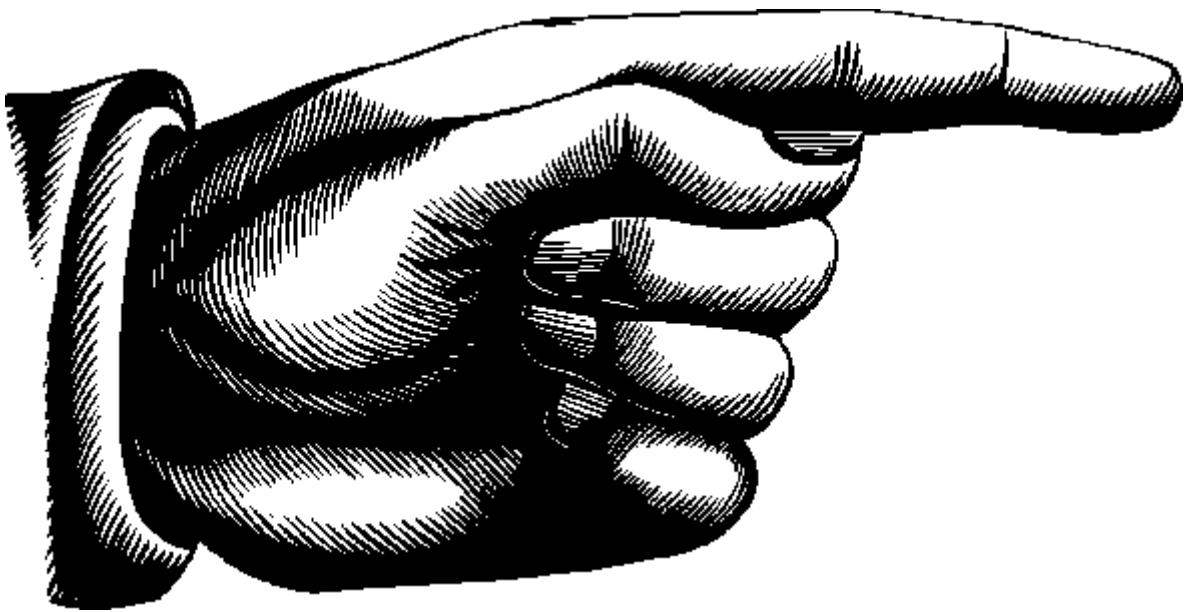

Studiehefte

KLASSISIME OG OPPLYSNINGSTID

norskeksamen.no

Som en reaksjon på barokkens forkjærlighet for det overdådige, kommer klassisismen, med sine krav om renhet, enkelhet og harmoni. Klassisismen begynner i Frankrike, ved Ludvig 14.s hoff – fra ca. 1650 og fremover. På 1700-tallet blir også kravet om fornuft og opplysning stadig sterkere. Litteraturen frigjør seg etter hvert fra kongene og kirken, og blir et redskap for å spre nye ideer om et bedre samfunn. Fortsatt var det embetsmenn, folk i kirken, eller medlemmer av borgerskapet som diktet. De diktet ved siden av sine andre plikter, på fritida. Ideen om å jobbe som kunstner, og å ha et kall til å være diktergeni, var ennå ikke utbredt. (Den kommer først skikkelig i romantikken).

Vi snakker om

- 1) **Klassisisme** når det gjelder **kunst og litteratur**, og
- 2) **Opplysningstid** når det gjelder **filosofi, politikk og synet på samfunn og mennesker**.

Merk deg følgende: Noen ganger går disse to retningene hånd i hånd. Andre ganger har de ikke så mye med hverandre å gjøre. Den mest kjente personen i Danmark-Norge på 1700-tallet er Ludvig Holberg. Han er *både* klassisist og opplysningsmann.

Klassisismen (1700-tallet – fra 1650 i Frankrike)

1700-tallets krav til opplysning og fornuft bryter med 1600-tallets og autoritetenes lære og forkynnelse. I Frankrike etter 1650 bryter en ny *stilretning* fram, som står i skarp kontrast til barokkens detaljerte og overdrevne stil. **Klassisismen** legger vekt på det enkle, rene og klare. Som under renessansen på 1500-tallet, er det idealene fra antikken som blir populære igjen. Hoffet til Ludvig den 14. – solkongen, er stedet hvor alt starter.

Kjennetegn på klassisisme:

- 1) Klassisisme er preget av **regler, regler og atter regler**. De som ikke følger reglene blir til latter
  - **Regler om de tre enhetene** (inspirert av grekeren Aristoteles)
    - i. **Tidens** enhet (handlingen i dramaer skal foregå i løpet av kort tid)
    - ii. **Stedets** enhet (på ett sted)
    - iii. **Handlingens** enhet (det skal bare være én handlingstråd)
  - Regler om at man ikke skal vise noe upassende på scenen (**krav om god smak**)
  - Regler om **fast rim og rytme**
- 2) **Fornuften er et ideal**. Folk som oppfører seg ufornuftig er svake eller dårlige
- 3) Man er interessert i **menneskenaturen** – hvordan menneskene er *som typer*
- 4) **Originalitet er noe dårlig** – idealet er å gjøre det samme som andre, bare bedre
- 5) Klassisismen er inspirert av tekster og kunst fra **antikken**. Idealet er harmoni og balanse.

- 6) Viktigste sjanger i klassisismen: **Drama** (altså teater – tragedie og komedie).

De viktigste klassisistiske dikterne er de som levde i Frankrike siste halvdel av 1600-tallet. De tre store navnene er Racine [uttales Rasín], Molière [Moliær] og Boileau [Boalå]

- **Boileau** er klassisismens teoretiker. Han skriver *poetikken* (om ditekunsten) i 1674. Her står reglene for klassisistisk diktning.
- **Jean Racine** skrev den største klassisistiske tragedien – ***Fedra*** (1677). Denne handler om den greske dronningen som blir forelsket i sin egen stesønn. Både hun og stesønnen dør tragisk.
- **Jean Baptiste Molière var den største komediedikteren.** Han skrev *karakterkomedier*. En karakterkomedie er en komedie som latterliggjør menneskelige svakheter (gjerrighet, misunnelse, grådighet, sinne, og så videre)

Molière skrev ***Misantropen*** i 1666. Denne handler om en menneskehater ved navn Alceste [uttales Alsest], som er skuffet over menneskers dobbeltmoral. Alcestes prinsippfasthet og uvilje mot å lyve, smiske, og så videre, gjør at han både blir saksøkt, og mister dama han elsker. I denne karakterkomedien, får vi oss ikke bare en god latter. Vi lærer også at vi er tåpelige hvis vi ikke en gang i blant kan tåle å være litt falske for å få folk rundt oss til å føle seg bra. Her ser vi Klassisismens ideal om å gjøre menneskene bedre. **Ludvig Holberg er i sine komedier svært inspirert av Moliere.**

Klassisismen spredde seg på 1700-tallet til resten av Europa, og var den dominerende litteraturretningen i dette århundret. Klassismen er opptatt av å gjøre menneskene bedre, og å vise tingene slik de egentlig er. Det samme gjelder det vi kaller opplysningstiden.

Ludvig Holberg (1684 - 1754)

Ludvig Holberg var både klassisist og opplysningsmann. Han var professor i filosofi (metafysikk), historie og logikk. Han skrev litteratur, og han var en aktiv opplysningsperson.

Han skriver i ulike sjangre:

- 1) Juridiske skrifter (1716)
- 2) Komedier (1720-årene)
- 3) Historiske og filosofiske tekster (1730, og 40-årene)
- 4) Essay og Epistler (kunstbrev) (de siste seks årene frem til han dør i 1754)

Han ble født i Bergen i 1684, og døde i København i 1754. Selv om han levde mesteparten av sitt liv i Danmark, ønsker vi likevel å regne Ludvig Holberg som norsk forfatter. Danskene regner ham selvsagt som dansk. Slik er det jo med nasjoner og dikterhelter. Danmark-Norge var jo ett land på denne tiden, så vi kan kanskje si at det er unødvendig å spørre hvor han var fra.

Holbergs komedier

Etter å ha skrevet en akademisk tekst i 1716, begynte han på 1720-tallet som komedieforfatter. Han skrev sine kjente komedier på bestilling for det første teateret i som spilte stykker på dansk: ”Den Danske Skueplads”, het teateret. Ludvig Holberg var en produktiv forfatter. Fra 1722-27 skrev han 26 komedier. I de verste periodene skrev han en ny komedie i måneden. To av de mest kjente komediene hans er *Jepppe på Bjerget* (1722) og *Erasmus Montanus* (1723).

I vårt teksthefte har vi et utdrag fra *Erasmus Montanus* [teksthefte 2, s. 39]

Stykket handler om studenten Rasmus Berg, som har vært og studert, og kommer hjem til Norge. Rasmus har lært mye, men han er veldig jålete, og liker godt å være en smarting. Han har blitt så fin at han kaller seg for Montanus istedenfor Berg (Montanus betyr Berg på latin). Stykket gjør narr av dette jåleriet. Når vi ser på stykket, har vi det gøy, og lærer samtidig at vi ikke skal oppføre oss slik som Erasmus. Vi skal ikke gå rundt og tro vi er noe. Slike *Karakterkomedier* har Holberg lært å skrive av Molière. Begge disse to vil gjøre menneskene bedre med sine komedier.

Klassisistiske trekk i Erasmus Montanus	Ikke-klassisistiske trekk
- Opptatt av fornuften - Opptatt av menneskenaturen - Enhet i tid, sted, og handling (mer eller mindre) - Stykket er en komedie – altså et drama	- Holberg har med slåssing, grove ord, og lignende innimellom - Holberg bruker ikke rim og rytme

De klassisistiske reglene var for Holberg retningslinjer – ikke absolutte lover. Han hadde et annerledes publikum enn Molière (fra alle deler av folket), og måtte først og fremst sørge for å få folk til å le. Dét mente han var det aller viktigste kravet til en komedie.

I 1730 fikk Danmark-Norge en ny, strengt religiøs konge (Christian 6.) Da var det slutt på teaterlivet i Danmark. Tre år før dette hadde Holbergs teater måttet stenge på grunn av dårlig økonomi, i 1727

Språkmannen Holberg:

Holberg var en av de beste i sitt århundre i Europa til å skrive latin. Han er berømt for ferdighetene sine i dette språket. I tillegg var han den som på mange måter skapte en ny, dansk-norsk litteratur. Frem til begynnelsen av 1700-tallet hadde fransk vært teaterspråket i Danmark-Norge, og latin det lærde språket.

Den kristne Holberg

Holberg var kristen protestant, men mente at kristendommen måtte være basert på *fornuften*. Han var motstander av *pietismen* – en streng form for kristendom, med fokus på inderlige og sterke følelser av glede, anger, osv. Disse var kritiske til kunnskap som kunne ødelegge moralen. Holberg likte ikke pietismen. Han mente at mennesket bør ”støpes før det døpes”. Sagt med andre ord: *Først* må man bli et menneske (som kan tenke fornuftig), og *deretter* bør man bli kristen. Holberg mener altså at lærdom og kunnskap ikke er noen fiende av religionen – tvert imot. Det er fornuftig å tro på Gud. Holberg var også for religionsfrihet. Disse tingene tar han opp i mange av sine senere tekster, slik som *Niels Klim* og ”*Forslag til en ny katekisme*” [teksthefte 2, s. 66-76, og s.50]

Opplysningstiden

Bakgrunnsstoff om epoken

Vår moderne verden, som har sitt utspring i opplysningstidens tankegods, er fundert på tre hovedideer:

- Frihet
- Fremskritt
- Fornuft

Opplysningstiden i Europa

Man tenker at mennesket er verdig og modent til å styre seg selv. Man trengte ikke lenger kirken eller kongen, og ideen om det moderne demokratiet tok form blant opplysningstidens fremste tenkere.

Forskere og vitenskapsmenn nøyde seg ikke lenger med autoritetenes forklaringer. De krevde rett til fri forskning. Den engelske 1600-tallsfilosofien John Locke hadde kommet med ideen om

samfunnskontrakten: I begynnelsen hadde menneskene valgt å la seg styre av en leder for å få beskyttelse. En konge og folket hadde inngått en *kontrakt*. Lock mente at hvis kongen brøt denne kontrakten, og bare tenkte på seg selv, så hadde folket rett til å kaste kongen fra tronen.

I opplysningstiden tenker man at menneskets egen **fornuft** og personlige erfaring er grunnlaget for all sunn kunnskap. Og kunnskap (eller opplysning, som vi også kan si), er noe menneskene trenger for å kunne styre seg selv. Dette førte til økt fokus på utdanning.

En ny samfunnsklasse.

I løpet av 1600- og 1700-tallet vokser byene i Europa sterkt. Borgerskapet (folk som driver med handel) i byene blir etter hvert den dominerende samfunnsklassen når det gjelder økonomisk makt. De eneveldige kongene regjerte med støtte fra adel og presteskap, men borgerskapet krever nå å få mer makt, og dette forandrer Europa. [Den franske revolusjonen](#) førte borgerskapet til makten i Frankrike etter 1789. I byene (særlig Paris og London) ble det opprettet salonger og kaffehus hvor en kritisk, borgerlig offentlighet kunne møtes og fritt diskutere tidens viktige saker. Dette markerer en vesentlig forskjell fra barokken. I barokken fantes det ikke noen slik offentlighet, for alt som ble diskutert ble diskutert ved kongens hoff.

Kravet om kunnskap

Encyclopedien (skrevet 1751–1772): Diderot og D'Alembert fikk ideen om å samle all kunnskap menneskene har tilegnet seg og samle dem mellom to permer. Dette er en typisk opplysningstidstanke. I tillegg:

De første avisene blir trykket.

Man oppretter de første museene.

Offentlig tilgjengelige bibliotek

Vitenskap mot religion

Newton hadde vist på 1600-tallet at man ikke trenger Gud for å komme frem til sannheten.

Kant: Menneskets fornuft er det ets egen, men Gud har gitt den til oss

Deismen var en sentral idé: Mange opplysningsfilosofer (som Voltaire) tenker at Gud eksisterer, men blander seg ikke i detaljer i verdens gang (Urverk-modellen: Gud har trukket opp verden som en klokke, og så går den bare av seg selv.). Gud finnes, men har ingenting med for eksempel Bibelen eller Koranen å gjøre.

Dette fører til at man vurderer på nytt alt som ikke lar seg begrunne rasjonelt:

- Gud
- Kongen
- Kirken

I spissen for kravene om politisk frihet står en gruppe filosofer og forfattere som vi kaller *opplysningsfilosoferne*. Det ble krevd rett for *alle* mennesker til å tenke og handle fritt; ubundet av autoriteter. Disse tankene er faktisk blitt retningsgivende for vårt forhold til menneskerettighetene. Berømte opplysningsfilosofer som **Locke**, **Rousseau** (1712-1778) og **Voltaire** (1694-1778), så det som et mål å spre opplysning om menneskets medfødte rettigheter til en befolkning som i stor grad levde i uvitenhet. Voltaire kjempet for toleranse og ytringsfrihet. Rousseau mente at mennesket hadde en naturlig fornuft, en naturlig moral, og enkelte rettigheter som var gitt av naturen. I *Om samfunnspakten* (1762) sier han at *folkeviljen* bør være den øverste loven – altså ikke hva kongen mener.

Samfunnet begynner på 1700-tallet gradvis sin *sekulariseringsprosess* (dette betyr at religionene får mindre og mindre å si i samfunnet).

Ikke trykkefrihet:

Fortsatt stod sensuren sterkt, så **allegorier** (tekster hvor ting *egentlig* handler om noe annet enn det det ser ut som) ble vanlig i diktningen. Vi har to eksempler i tekstheftene våre:

- 1) Jonathan Swifts *Gullivers Reiser* (1726) og
- 2) Ludvig Holbergs *Niels Klim* (1741).

Swift sin fortelling er en kritikk av det engelske samfunnet, mens Ludvig Holbergs *Niels Klim* også kritiserer sitt samfunn og sin tid ved hjelp av noe han later som bare er «eventyr». *Niels Klim* ble ikke trykket på dansk i Danmark, men på Latin, i Tyskland!

Pietismen

Selv om det var opplysningstid, var det også mange som kjempet mot opplysningen, på religionens side. Den religiøse motkampen var også en viktig del av 1700-tallets samfunnsliv både i Europa og Danmark-Norge. Fokuset på rett tro, som hadde preget barokken, vokste videre i århundret som fulgte. Pietistene (strengt religiøse mennesker) kom i et motsetningsforhold til den offisielle kirken, fordi de ville holde kristne møter i hjemmene og i «bedehus» rundt omkring. Pietismen var sterkt skeptisk til kultur og kunst (for eksempel teater). Men pietistene bidro ikke bare til negative ting. De var en viktig grunn til at konfirmasjonen og skole for alle ble innført i Norge.

Konfirmasjon ble obligatorisk i 1737. Den danske teologen Erik Pontoppidan skrev da boken ***Sandhed til gudfrygtighed***, en lærebok i kristendomskunnskap. Konfirmasjon var nemlig en slags eksamen på denne tiden. Fordi folk trengte å lære å lese for å kunne bli konfirmert, fikk vi **offentlig skolegang i 1739**. Pontoppidans bok er trolig Norges bestselgende bok gjennom tidene! Det er rart at det var de strengt kristne pietistene, og ikke opplysningsfolkene som sørget for at skolegang ble obligatorisk her til lands.

Opplysningsideer i tekster fra 1700-tallet

Vanligvis forbinder man opplysningstiden med slagordene *frihet*, *fremskritt* og fornuft, men i Danmark-Norge kan man diskutere hvor viktige tankene om *frihet* og *fremskritt* var.

Tanken om frihet var viktig for mange opplysningsfilosofer i Europa. Filosofer som John Locke i England, og Rousseau i Frankrike snakket om samfunnskontrakter, og at folket hadde en rett til å kvitte seg med konger dersom kongene ikke tjente folket. I Danmark-Norge ble disse ideene aldri populære. Opplysningsfolk som Ludvig Holberg var trofaste mot kongen, og ønsket seg slett ikke noe demokrati. Holberg ville for eksempel ha Opplyst enevelde [dette vil si at kongen bestemmer alt, men at han hersker etter opplysningsidealer]. Holberg ville ha religionsfrihet – og kanskje også trykkefrihet – men ikke frihet på den måten vi vanligvis tenker i dag.

Hvor mye folk tenkte på *fremskritt* i Danmark-Norge er en annen ting som kan diskuteres. Vi hadde ikke noe Encyklopedi-prosjekt (leksikonprosjekt) som i Frankrike. Ludvig Holberg skrev for at folks liv og moral ikke skulle bli dårligere. Ifølge ekspertene hadde han ikke troen på at menneskeheten kom til å bli bedre. Holberg var også en kjempemotstander av «reformister» folk som kom med stadige forslag om hvordan lovene kunne endres. Han tenkte nok at samfunnet kunne og burde forbedres, men hadde ingen forestilling om at verden skulle bli bedre og bedre.

De opplysningsideene som kommer tydeligst frem her til lands er:

- 1) Idealet om å bruke **fornuften** (på å tenke selvstendig).

For eksempel ser vi tanker om følgende:

- a. **Kritikk av alt som er ufornuftig i samfunnet vårt**
- b. **Likestilling** (Hvorfor skal ikke kvinner kunne være viktige personer i samfunnet?)
- c. **Religion og fornuft**: Tanken om at all religion må ta utgangspunkt i fornuften

- 2) Tanken om **toleranse**.

Denne fører til nye tanker om

- a. **Religionsfrihet**
- b. Å tåle at folk ser ting annerledes enn en selv.

Tekstene våre som tar opp disse tingene er:

- Kant: «Hva er opplysning?» [om fornuft]

- Voltaire: *En avhandling om toleranse* [om toleranse]
- Holberg: *Naturens og folkerettens kunnskap* [om at mennesket er fornuftig]
- Holberg: «Forslag til en ny katekisme» [om fornuft og toleranse i religionen]
- Swift: *Gullivers Reiser* [både fornuft og toleranse]
- Holberg: *Niels Klims underjordiske reise* [både fornuft og toleranse]

Du trenger ikke snakke om alle disse på eksamen, men du kan velge ut noen av dem.

1) Kant: «Hva er opplysning? (1784)» [teksthefte 2, s. 48]

- I denne teksten sier Kant at opplysning er menneskets vei ut av sin selvforskyldte umyndighet. Det betyr at mennesket slutter å automatisk akseptere gamle meninger, men tenker *selv*, med sin egen fornuft. Når vi tenker selv, med vår egen fornuft, tar vi ansvar for livet vi lever, og verden vi skaper. Disse tankene preger mange opplysningstekster.

2) Voltaire: «En avhandling om toleranse» (1763) [Teksthefte 2, s.49]

- I denne teksten sier Voltaire at det finnes en naturlig rett her i verden, som gjelder alle mennesker, uavhengig av tid og sted (naturretten, kalles denne). Fordi den gylne regelen «gjør ikke mot andre det du ikke vil at de skal gjøre mot deg» gjelder overalt på jorden, mener Voltaire at det er helt ulogisk å ikke respektere eller tolerer hverandre. Det er viktig med toleranse. Intoleranse vil bare føre til evige kriger og brutalitet.. Dyrene dreper hverandre for mat – det kan man på en måte forstå. At mennesker dreper hverandre på grunn av uenighet om små detaljer, for eksempel om religion – det mener Voltaire er både *ufornuftig* og barbarisk.

3) Holberg: *Naturens og folkerettens kunnskap* (1716) [Teksthefte 2, s. 47]

- Her snakker Holberg om at menneskene er annerledes enn dyrene fordi vi har fornuft. Denne har vi fått i gave fra Gud, mener han. Derfor bør vi stole på fornuften vår, at vi dømmer riktig om ting når vi følger vår egen fornuft og tenker selv.

4) Holberg: "Forslag til en ny katekisme" Epistel, (1747-50) [Teksthefte 2, s.50]

- I denne teksten foreslår Holberg en nye katekisme – en ny måte å lære barn kristendom på. Denne nye måten er ikke bare opptatt av å lære barn *hva* de skal tro, men også at det de tror skal ha grunnlag i *fornuften* – å tenke på *hvorfor* man tror det man tror.

Man skal tro på at Gud har skapt himmelen og jorden 2) Man skal elske og ære ham 3) Man skal tro på rettferdighet i livet etter døden 4) Man skal ikke tro på noe som ikke blir bevist eller som ikke stemmer med sansene våre 5) Man skal ikke tro stygt om Gud 6). Man skal tolerere folk som

har feil tro. Til alle disse punktene kommer Holberg med et *hvorfor*. Hans kristendom er basert på fornuften. Det er fornuftig å tro på Gud slik Holberg ser det. Dette er en ny form for kristendom. Kristendommen i barokken handlet mer om å bare akseptere det man ble fortalt av prester og ledere i samfunnet.

I tillegg til dette med fornuften, snakker Holberg indirekte om *toleranse* i punkt 6. Her sier han det samme som Voltaire – at naturens store bud (som gjelder for alle) er: ”Gjør ikke mot andre det du ikke vil at de skal gjøre mot deg). Holberg er altså *for* religionsfrihet, selv om han selv mener at hans egen religion er den rette.

Allegoriske tekster

(De to neste tekstene er fantastiske reisefortellinger – en sjanger som var populær på 1700-tallet. De gir seg ut for å være underholdning, men egentlig er de en kritikk av samfunnet i sin tid)

- 5) Holberg: *Niels Klims underjordiske reise* (1741) [Teksthefte 2, s. 66]

Fra Holbergs ”filosofiske” periode kjenner vi romanen om [Niels Klim](#). Den blir ofte regnet som vår tids første *science-fiction*-roman (men egentlig er den en satire – samme sjanger som fantes i det antikke Roma). I denne teksten kritiserer Holberg samfunnet i Danmark-Norge (og Europa) på 1700-tallet. Han peker på mange ting i samfunnet som kunne vært bedre

For å slippe den danske sensuren (som sa nei til å gi ut kritiske bøker), og fordi han ville ha et større publikum skrev han den på *latin*, og fikk den utgitt i Tyskland. To år senere ble den oversatt til dansk. I tillegg er boken en *allegori* – det vil si at den later som om den er en overnaturlig reisefortelling, mens den egentlig er noe annet, nemlig en kritikk av samfunnet.

Handlingen:

Niels Klim drar i 1664 tilbake til Norge (Bergen) etter å ha studert i København. Han faller ned i en hule oppe på *Fløyen* utenfor Bergen i 1665. Han kommer først til byen Keba, er med i en rettssak, lærer seg språket, blir forlyttet til hovedstaden Potu, og blir løpegutt for fyrsten. Han er nemlig raskere til beins enn fyrsten. Dette ser han på som en stor skam. Etter hvert finner han ut at trærne på mange måter er smartere enn han, og har tenkt mer fornuftig igjennom ting. Likevel, fordi han har lyst på heder og ære, prøver han å stille et lovforslag i Potu om at det bør være forbudt for kvinner å ha høye stillinger. Dette fører til at han blir utvist fra Potu, og ender opp i

Firmamentet – en verden på innsiden av jordskorpa. Der blir han etter hvert en stor militær hærfører (fordi han lærer folkene han møter å lage krutt). Men Niels mangler fornuft, og når han får makt, blir han en slem tyrann. Det hele ender med at folket vender seg imot ham og vil drepe ham. Niels Faller igjen ned i et hull, og ender opp utenfor Bergen, på det samme stedet han falt ned. Da har det gått tolv år.

Et av disse samfunnene han kommer til kalles ”Potu”. Der er han i bokens første tredjedel. Alt er der snudd på hodet sammenlignet med virkelighetens verden. Samfunnet der er slik som Holberg synes samfunnet *burde vært*. Kvinner kan ha høye stillinger, bønder blir behandlet med respekt, folk har religionsfrihet, og kriminelle blir behandlet som syke, og får behandling istedenfor fengsel. Leser vi navnet på dette samfunnet (Potu) bak frem, får vi *Utop*. Holbergs inspirasjon er kanskje Thomas Mores *Utopia* fra 1516? Den boken handler nemlig om det perfekte samfunnet – og Potu er ganske perfekt i *Niels Klim*.

Samfunnet på Holbergs tid var sterkt mannsdominert, og kvinnene ble ofte utestengt fra yrkeslivet. Holberg hadde imidlertid, etter datidas forhold, et svært positivt kvinnesyn. Et av Holbergs utsagn om kvinnene lyder slik: ”Måtte den tid komme da man ser mer på kvinnens hode enn på kjønn.” Denne problematikken ser vi også i *Niels Klim*. I tekstutdraget vårt [teksthefte 2, s. 74-76], Kommer Niels til et sted hvor kjønnsrollene er omvendte. Mennene vasker opp, mens damene sitter og skriver. Alle mener at dette er naturlig, siden menn er sterkere, og dermed bedre egnet til husarbeid. Holbergs poeng er at det er kultur, og ikke natur som gjør at europeerne på 1700-tallet behandler kvinnene så dårlig. Ved å vise hvordan noen andre gjør ting, får vi et nytt blikk på oss selv, og blir i stand til å tenke fornuftig om ting. Dette er det samme som Jonathan Swift gjør i *Gullivers reiser*. Gulliver kommer til mange steder som har andre skikker enn oss, uten at de nødvendigvis er dårligere. Dermed ser vi at våre tanker om ting ikke er de eneste som gjelder: vi får et nytt *perspektiv* på tingene. Ved å få nye perspektiver blir vi i stand til å tenke fornuftig.

Opplysningsidealer i Niels Klims underjordiske reise

- 1) **Fornuftig tenkning er et ideal.** Evnen til å bryte med «VANENS INNGRODDE MAKT». Logisk deduksjon (å tenke logisk basert på erfaring) er viktig hele boken igjennom. Dommerne i Potu får ikke vite *hvem* sakene de dømmer i gjelder. Da blir det lettere for dem å se SAKEN SELV (logos). Man skal tenke selvstendig og fornuftig.

Potuanerne er trege i oppfattelsen. De kjører for eksempel rettsaker tre ganger, for virkelig å forstå noe. Men når de først forstår en sak, skjønner de det til bunns. *Det er av stor betydning* at Niels er regnet som tilbakestående i Potu – fordi han oppfatter ting altfor kjapt, og derfor altfor overfladisk. Han er en typisk europeer, som ikke klarer å tenke klart, logisk og i dybden om ting. Hvorfor skal ikke kvinner kunne være dommere for eksempel? Når man tenker GRUNDIG omkring spørsmål vil man finne bedre svar enn de man bare har lært av foreldre og på skolen. Da vil man få *helt nye perspektiver*. Da vil man kunne ta steget ut av sin «selvforskyldte umyndighet», og inn i *opplysningen*. Gang på gang i løpet av boken oppdager Niels at det han i begynnelsen syntes var sinnssykt egentlig er ganske smart.

- 2) **En opplyst planet.** Firmamentet (jordskorpen) reflekterer bokstavelig talt lyset fra solen om natten på Nazar, slik at planeten hele tiden er *opplyst*. Det er aldri mørkt der – på samme måte som det er mørkt i vår verden. Dette handler selvsagt både om fysisk mørke, men også om fornuften. Det viser seg at folk på Nazar er mye mer opplyste enn oss. Befolkningen (trærne) på Nazar tror i begynnelsen at Niels er en apekatt. (vi er uopplyste dyr).
- 3) **Fra selvgodhet til toleranse og større opplysning.** Niels foretar en slags indre dannelsesreise. I begynnelsen er han svært «etnosentrisk»: «For selv om trærne nok var sosiale vesener – de kunne snakke og hadde en viss forstand – tvilte jeg på om de kunne sammenlignes med menneskene. Jeg antok at rettferdighet, barmhjertighet, vennlighet og andre moralske fortrinn ikke kunne finnes blant dem.» Når han blir kjent med dem, viser det seg imidlertid at de på de fleste måter er bedre enn oss europeere. I begynnelsen sier han «Jeg måtte tenke på hvor lykkelige vi var i vår verden, og hvor høyt vi Europeere stod over andre mennesker.» Men dette snur: «Men da jeg hadde lært det underjordiske språket og blitt forklart allting, ble min forakt forvandlet til beundring.»
- 4) **Fornuft og kjønnsroller:**
  - a. [s. 68] Dommeren som dømmer i Niels Klim sin sak i begynnelsen av boken (han er anklaget for å ha forsøkt å voldta et tre) er KVINNE. Folk i Potu skiller nemlig ikke på kjønn når de skal besette stillinger. De velger den som er best egnet. Palmka heter hun, og er svært berømt, og svært respektert (dette er utenkelig i samfunnet på Holbergs tid). Niels: «Skikken med ikke å utelukke det annet kjønn, som jeg altså fra først av hadde tatt avstand fra, viste seg altså ved nøyere ettertanke ikke å være så urimelig likevel.»
  - b. [s. 74-76] Enebærbuskene i landet Coclecu. Her er kjønnsrollene snudd på hodet. Kvinner arbeider, menn gjør husarbeid, og alle tror det er *naturen* som har bestemt det slik. Det er vanen som gjør at de tror dette er naturlig. Det har liksom alltid vært slik.
  - c. «Finansministeren» i Potu er en enke som heter Rahagna Hun gir sitt eget barn bryst selv om hun har en viktig stilling. Jobb og familie lar seg forene. [står ikke i vårt utdrag]
- 5) **Fornuft og gamle tanker om classeskille** [s. 69-70] I Potu er bøndene vel ansett. Niels er til stede under en fin sørgehøytidelighet og spør sin vert om den dodes posisjon i samfunnet. Han får vite at den avdøde var bonde:

Hadde det underjordiske folket før ledd av meg, så var det nå min tur til å ta igjen på alle europeeres vegne og det med min kraftigste latter. 'En bonde,' hylte jeg, 'hvorfor holder dere ikke like godt offentlige taler for kyr og okser, de er jo bøndenes nærmeste medlosjerende? De må da gi like godt stoff til taler som de som pløyer marken. Og de gjør vel samme nytte!' Verten min ba meg om ikke å le, han fortalte meg at bøndene der i landet var høyt ansett på grunn av den nytten de gjorde, og at ingen annen beskjeftigelse ble satt høyere enn jordbrukernes. Derfor ble også hver eneste skikkelig bonde og ærlig gårdbruker kalt 'byborgernes forsterfar og verge'. Når bøndene tidlig på høsten, i den såkalte palmemåneden, kom kjørende til byen med masser av vogner fylte med korn, pleide byens øvrigheter å møte opp utenfor portene og føre dem inn i byen som i triumf til klangen av trommer og andre instrumenter. Jeg ble forbauset over å høre dette, for jeg kom til å tenke på hvordan bøndene har det hos oss. De lever i slavekår, og bondeyrket blir holdt for skittent og mindreverdig i forhold til dem som bare stiller våre luksusbehov, som kokker, posteibakere, parfymehandlere, dansere, og lignende.

Samfunnet i Potu er uten klasseforskjeller. Det finnes ingen adel, og ikke noe kastesystem (måte å rangere folkegrupper på). Alt har å gjøre med folks evner og hvordan de tjener samfunnet. Bønder og jordbrukere er høyere ansett enn folk som grunnlegger fabrikker, vitenskapsmenn, kunstnere og hofffolk – for de er mer nyttige for folk flest.

- 6) **Fornuft og utdanningssystemet:** I Potu er alt veldig spesialisert (som i våre dager). Bare advokater lærer retorikk [på Holbergs tid hadde alle det på skolen] Lærerne er ikke barske og autoritære, men er artige å høre på. Å disputere [noe folk hadde respekt for på Holbergs tid] blir sett på som en sirkusaktivitet – ren underholdning. Gymnaset blir brukt til å kartlegge den enkeltes evner. Lærerne må også hvert år vise hva de kan.
- 7) **Fornuft og pietismen.** [ikke i vårt utdrag] Folk jobber veldig hardt i Potu, men morer seg også når de har tid. Det er ingen synd å ha det moro: «Når folk her er *ferdige* med arbeidet, slapper de derimot av med allslags lek. Myndighetene legger ingen demper på slikt, fordi de mener at det å more seg styrker kropp og sjel, og at levende vesener trenger like mye til å glede seg som til mat og drikke.». Dette kan sees på som en kritikk av regimet til Christian 6. av Danmark, hvor pietismen var statsreligion fra 1730-46. Husk at Niels Klim kom ut i 1741.
- 8) **Faktisk finnes det også et slags NAV-system i Potu:** «En nyttig familieplanleggingslov har hatt en gunstig innvirkning på folketallet: Økonomiske fordeler og lettelser stiger med antall barn. En seksbarnsfar blir fritatt både for ordinære og ekstraordinære skatter. Barnefødsler og store barnekull ser en altså her på som nyttig, mens man hos oss ser på slikt som unyttig og skadelig og betaler koppskatt for hvert barn.» Dette viser også at samfunnet i Potu er basert på fornuft.

- 9) **Toleranse når det gjelder religion – ideal om religionsfrihet:** [s. 70-71] Det er forbudt å disputere (diskutere akademisk) om Guds vesen eller åndenes og sjelenes egenskaper – siden vi ikke er i stand til å fatte disse tingene, og dermed må være sinnssyke hvis vi tror at vi har mer kunnskap om dette enn andre. Alle i Potu er enige om at det finnes et høyere vesen som skal dyrkes, som har skapt alt. Bortsett fra dette står enhver fritt til å dyrke Gud som de selv vil. De mener at Gud oppfordrer til ydmykhet, og at det å skulle legge seg opp i hvordan andre dyrker Gud, og mene at man selv har mer peiling på hva som bør gjøres enn andre, neppe imponerer Gud noe særlig. Å fordømme andres oppfatning, og å skulle tvinge folk til å tro nøyaktig det samme som deg, er hovmod, og er det noe Gud hater, så er det dette. Man blir lite respektert hvis man ikke deltar i høytider og lignende, men det er ingen som TVINGER noen til å delta. Folk blir ikke mer glad i Gud av å bli pisket, mener man i Potu.
- 10) **Toleranse i rettssystemet:** [s. 69] I Potu dømmes man ikke til pisking, lemlesting eller henrettelse. Målet med domstolene er å helbrede istedenfor å straffe (aktuelt i våre dager).

Men Pass på! Holberg vil ikke ha demokrati. Det han vil ha er *opplyst enevælde*. Han vil ha en fyrste som har all makt, men som hersker i opplysningens ånd, og som er god mot sitt folk. I følgende sitat ser du idealet hans: «De potuanske fyrstenes makt er ikke begrenset ved noen lov. Likevel styrer de mer som fedre enn som konger. Siden de hersker ut fra innsikt og ikke ut fra lover, knytter de alltid fyrstemakt og frihet sammen, to ting som andre steder ikke lar seg forene». Det er langt fra Holberg til den franske revolusjon. I Danmark hadde borgerskapet stått sterkt siden 30 års-krigen. Adelen var svak, og borgerskapet hadde mange privilegier. Det var ikke noe revolusjonær stemning i Danmark-Norge.

To andre interessante poenger:

A) Perspektiver og evnen til å tenke fornuftig – tas opp i mange reisefortellinger fra opplysningstiden. I bokens andre del blir Niels bedt om å reise rundt på planeten Nazar, og skrive om de forskjellige stedene. Å gå rundt hele planeten er ikke lenger enn ca. 200 mil (ca. fra Lindesnes til Tromsø), men trærne beveger seg langsommere enn Niels, så for dem er verden kjempestor.

- 1) **I Quamso** er ingen syke. Det finnes ingen ubehagelige ting i det hele tatt, men likevel er ikke folk lykkelige. Siden de ikke vet hva det vil si å være syk, setter de heller ikke pris på sin gode helse. De har ikke det rette perspektivet.
- 2) Det mest minneverdige stedet er kanskje landet **Mardak**, hvor innbyggerne er delt inn i ulike stammer, med ulike typer øyne. Nagiriene har avlange øynene, og mener at alt er avlangt. Disse utgjør majoriteten. Naquiriene har kvadratiske øyne, og tingene ser mer kvadratiske ut

for dem. Bare de som sier at en hellig tavle de har er AVLANG får være med å styre i landet. De som ikke bekjenner dette får ingen offentlige stillinger. «Det som er en medfødt feil blir sett på som ondskap og opprørskhet». For Niels ser tavlen kvadratisk ut. Legg merke til at navnene Nagiri og Naquiri nesten er identiske. Forskjellen på dem (underforstått) er egentlig ikke særlig stor, men likevel kan de ikke leve sammen.

POENGET: Hvordan tingene er, kommer ofte an på *øynene som ser* – på perspektivet. Man bør ha respekt for folk som ser ting annerledes. Man bør altså ha toleranse.

Niels liker ikke Mardakene, og snakker stygt om dem til folk i Potu. Potuanerne er enige, men minner Niels om at Europeerne jo holder på på samme måte. Niels ser hva som er dårlig med andre folk, men ikke hva som er dårlig med ham selv.

B) En liten klassisistisk detalj i Niels Klim:

Boken har mange referanser til romersk litteratur (typisk klassisisme).

- 1) Stadige innflettede sitater fra Juvenal, Horats, Ovid, Vergil (berømte romerske forfattere).
- 2) Disse sitatene er vanligvis skrevet på heksameter – et viktig versemål i antikken.
- 3) Niels kaller året 1665 for «Dengang Hans Munthe og Lars Sørensen var Borgermestre i Bergen og Christian Bertelsen og Lars Sand rådmenn.» Dette er en romersk måte å regne tid på (Romerne sa «Det året da Titus Livius og Gaius Grachus var konsuler).

- 6) Swift: *Gullivers reiser* (1726) [Teksthefte 2, s. 59]

Denne boken er en stor roman (ca. 270 sider med liten skrift). Boken handler om Lemuel Gulliver som drar på fire reiser til ulike steder. Litt om handlingen kan du lese i [teksthefte 2, s. 59]

Opplysningsidealer i Gullivers reiser:

- 1) **Toleranse og krav om religionsfrihet.** [teksthefte 2, s.60-61]. Gulliver kommer til landet Lilliput på sin første reise. Disse er en tolvtedel av Gulliver sin størrelse. Lilliput er egentlig en metafor for England, mens fienden deres – landet Blefuscu – er en metafor for Frankrike. I Liliput har det i lang tid vært mange opprør og borgerkriger på grunn av uenigheter om hvordan man skal dele eggene når man spiser mat. (dette er en metafor for religionsdyrkelse). I utgangspunktet skar alle egget i den bredeste enden, men én dag bestemte keiseren seg for å komme med en ny lov. Nå var det bare lov til å kutte egget i den spisse enden. Dette førte til opprør. 11000 mennesker har valgt å dø fremfor å kutte egget i den spisse enden. De som

nektet flyktet til landet Blefuscu (som kutter egget på den gamle måten). Etter hvert har det blitt en krig mellom de to landene, hvor minst 60 000 mennesker har blitt drept.

Det Swift gjør narr av og kritiserer her er *mangel på toleranse i religionen*. Det er like idiotisk og ufornuftig å drepe hverandre på grunn av krangel om religion, som å drepe hverandre på grunn av en krangel om hvordan man skal kutte eggene sine. Her er han altså enig med Voltaire.

2) **Kritikk mangelen på fornuft i det europeiske, kapitalistiske systemet:** [s.64-65]

Bokens siste del kommer Gulliver til et land med noen veldig kloke hester (Houyhnhnmene). Disse er de perfekte opplysningsvesenene. Mennesker er dårlige sammenlignet med dem. Gulliver forklarer bruken av penger og handel (England var veldig gode på dette), men fyrsten av Houyhnhnmene er ikke imponert. Han skjønner ikke hvorfor 999 engelskmenn må leve i fattigdom fordi at én person skal være rik. Gulliver skryter av alle eksotiske tingene England importerer, men kongen synes det virker sinnssykt å sende all maten ut av landet for å handle med, slik at noen mennesker får luksusvarer, mens andre folk sulter på grunn av matmangel. ”Jeg svarte at mitt elskede fedreland England ifølge en enkel beregning produserte minst tre ganger så mye mat som innbyggerne var i stand til å stappe i seg [...] men for å tilfredsstille hunnenes forfengelighet og hannenes trang til vellevnet [luksusliv] og deres mangel på måtehold, sendte vi størsteparten av de nødvendige tingene til andre land.”